

edicija
NOVE
PERSPEKTIVE

1

Lev Centrih

**Put do sloma:
smrt Saveza
komunista
Jugoslavije**

Lev Centrih

Put do sloma: smrt Saveza komunista Jugoslavije¹

¹ Zahvaljujem drugovima Stipi Ćurkoviću i Krunoslavu Stojakoviću na vrijednim i kritičkim komentarima i sugestijama o prethodnim verzijama ovog rada.

Lev Centrih

Put do sloma: smrt Saveza komunista Jugoslavije

Izdavač: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

Urednik: Krunoslav Stojaković

Prijevod s engleskog: Marija Mrčela

Lektura i korektura: Dragomir Olujić Oluja

Dizajn: wkart

Tiraž: 300

Štampa: Standard 2, Beograd, 2016.

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Podržano od strane Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe sa sredstvima
Saveznog ministarstva vanjskih poslova Republike Njemačke.

Sadržaj teksta isključiva je odgovornost autora.

Edicija
Nove
perspektive 1

UVOD

Savez komunista Jugoslavije (SKJ) bio je dominantna politička snaga u socijalističkoj Jugoslaviji. Raspao se nakon 14. izvanrednog kongresa SKJ, koji je održan u Beogradu od 20. do 22. siječnja 1990. Lokalni ogranci SKJ, ustrojeni na razini federativnih republika, ubrzo su zatim preimenovani u socijaldemokratske i socijalističke partije ili pokrete obnove, koji su usvojili nove programe. Ipak, bez obzira na važnost koju je imao kao trenutak formalnog raspada SKJ, 14. izvanredni kongres bio je samo predstava koja je potvrdila i okončala prethodni razvoj događaja. Slovenska delegacija pozvala je na demokratske reforme u Jugoslaviji, uključujući višestranačke izbora, zatražila mirno rješenje nemira na Kosovu i predložila da se SKJ reformira i organizira kao savez potpuno samostalnih političkih stranaka.

Nakon što su ti prijedlozi odbijeni, slovenska i hrvatska delegacija napustile su kongres.¹ Sve inicijative pokrenute nakon 14. kongresa s ciljem stvaranja novih političkih inicijativa na razini Jugoslavije su propale, naročito Pokret za Jugoslaviju, stranka što ju je osnovala komunistička organizacija Jugoslavenske narodne armije, koja se na kraju spojila sa strankom Jugoslovenske levice, a bila je aktivna samo u Srbiji.²

U to je vrijeme sazrio proces raspadanja u Jugoslaviji. U sljedećih osamnaest mjeseci država će prestati postojati. Na teritoriju Jugoslavije pojavilo se nekoliko novih samostalnih država: neke su od njih (Slovenija, Hrvatska i Makedonija) tražile međunarodno priznanje, a druge (Srbija i Hrvatska) zahtijevale teritorij i zaštitu pripadnika nacionalnih manjina, koji su odjednom postali državljani drugih zemalja. Srbija i Crna Gora, s druge strane, »branile« su kontinuitet

1 Repe, Božo: *Slovinci v osemdesetih letih*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2001, str. 67.

2 Repe, Božo: *Jutri je nov dan. Slovinci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana, 2002, str. 235.

bivše jugoslavenske federacije, dok su muslimani u Bosni i Albanci na Kosovu doslovno izgubili sva suverena prava - prve je čekalo etničko čišćenje, a drugi su potpali pod režim aparthejda.³ To je i predobro poznata priča. Povijest je to krvavih građanskih ratova i genocida. U usporedbi s gotovo nezamislivim strahotama što su ih doživjeli milijuni ljudi u bivšoj Jugoslaviji, slom socijalističke privrede čini se sekundaran ili čak štoviše, prema raširenim gledištima, prirodan i racionalan. Nije mi namjera ponuditi pojednostavljeno alternativno objašnjenje jugoslavenskih ratova kao pukog odraza ili pak logične posljedice sloma socijalističke privrede. Naravno, bili su mogući i alternativni scenariji, bez građanskog rata. Međutim, vrijedi istaknuti kako 1990-ih nije ispaljen niti jedan metak u obranu jugoslavenskog socijalizma. Za vrijeme nastanka jugoslavenskog socijalizma tijekom 1940-ih, stare izrabljivačke klase odgovorile su žestokim i oružanim otporom u obrani svoje imovine, statusa, političke moći i privilegija. Radni narod iz 1980-ih, s druge strane, odgovorio je na teškoće i postupni raspad socijalizma valom štrajkova u svim republikama i pokrajinama, koji su bili najžešći 1987.-1988.⁴ Radnici na kraju ipak nisu uspjeli obraniti ni društveno vlasništvo niti ovlasti i prava koja im je jugoslavenski Ustav formalno davao. Međutim, važno je istaknuti da su radničke akcije iz 1980-ih uglavnom bile ograničene na tradicionalne oblike sindikalne borbe: borba za veće plaće ili bolje radne uvjete i akcije protiv korumpiranog ili izrabljivačkog rukovodstva. Naravno, radnici su – posebno u drugoj polovici 1980-ih – prosvjedovali ispred središta Partije i zgrada vlade, organizirali putovanja na demonstracije u Beograd i s vremena na vrijeme čak uspijevali dobiti

3 Pirjevec, Jože: *Jugoslavanske vojne 1991-2001*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2003, str. 461-467.

4 »Broj se kretao od 247 štrajkova sa 13.507 učesnika u 1980. do 1.851 štrajka u koje su bilo uključeno 386.123 radnika u 1988. godini. Ovom statistikom Jugoslavija je svrstana među zemlje sa najvišom štrajkačkom aktivnošću u Evropi tih godina.« Musić, Goran: *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2013, str. 13.

transnacionalnu podršku za svoje akcije (na primjer, hrvatski radnici iz tvornica Borova i Vartileksa otputovali su u Beograd u ljeto 1988.), koje su ponekad bile politički iskaz protivljenja mjerama štednje što ih je diktirao MMF uz podršku federalne vlade.⁵ Ipak, radnici nisu nikada, ni u jednom od tih slučajeva, otišli korak dalje i predložili alternativu za SKJ.

Bez obzira na to, nastajali su alternativni sindikati. Prvi nezavisni sindikat u Sloveniji osnovan je već 15. prosinca 1987., dok je u Srbiji prvi takav sindikat, Ujedinjeni granski sindikati Nezavisnost, osnovan tek 23. studenoga 1991., nakon što su se urušile prorežimske radničke organizacije.⁶ No, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, suprotno od onoga što bi čovjek očekivao, sindikati nisu ni na koji način djelovali kao uporišta obrane socijalizma: u najboljem slučaju, bili su pogodni partneri u »socijalnom dijalogu« ili tek interesne grupe za pritisak za vrijeme tranzicije u kapitalizam. To je bilo tako u praktički svim socijalističkim zemljama, uz Poljsku iz ranih 1980-ih kao djelomičnu, ali važnu, iznimku. Nacionalisti su krajem 1980-ih porazili novi radnički pokret koji se formirao u Jugoslaviji. Milošević je u Srbiji kooptirao mnoge predvodnike tog novog radničkog pokreta, a i velik broj običnih članova, dok se kasnije u Hrvatskoj pod Tuđmanom dogodila manje-više ista stvar.⁷ Slična stremljenja javila su se kod velikog dijela slovenske radničke klase. Osnivač prvog nezavisnog

5 Lowinger, Jake: *Economic Reform and the »Double Movement« in Yugoslavia. An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s*, disertacija predana na Johns Hopkins University, Baltimore, 2009.

6 Prvi nezavisni sindikat u Sloveniji osnovan je usred štrajka u Litostroju, velikoj tvornici turbina, u prosincu 1987. u Ljubljani. Radnici su osnovali štrajkački odbor – instituciju koja je dotad u pravnom sustavu zemlje bila nepoznata – i raspustili službenu sindikalnu organizaciju u tvornici. U Sloveniji su se u razdoblju od 1988.-1990. formirale nove nezavisne sindikalne udruge u okviru procesa raspada službenih sindikalnih organizacija. Tomšič, France (ur. Marta Lavrič Tomšič i Rosvita Pesek): *Od stavke do stranke*, Nova obzorja, Ljubljana, 2010, str. 177-197; Repe 2002, str. 112; Musić 2013, str. 10.

7 Lowinger 2009, str. 141-142.

sindikata France Tomšič nije se ustručavao na velikom oporbenom skupu u Ljubljani u svibnju 1989., koji je organiziran u znak podrške ideji jugoslavenske konfederacije (što je značilo - veću nezavisnost za Sloveniju), izjaviti da »svaki narod trebao bi moći, kad god misli da je to potrebno, upotrijebiti pušku, palicu i kesu«. ⁸ Novi radnički pokret u Jugoslaviji, kao i njegov potencijal za transnacionalnu mobilizaciju po klasnim linijama, tad je ustvari već bio mrtav. Do početka 1990-ih radnici, kao zasebna i nezavisna politička snaga, stoga su već bili pacificirani. Masovno dezerterstvo iz Jugoslavenske narodne armije 1991., do vremena kada su izbili prvi oružani sukobi u Sloveniji, a posebno kasnije u Hrvatskoj, možda je predstavljalo najsnažniji (pasivni) otpor nacionalizmu. ⁹

Ukratko, tijekom 1980-ih radni narod Jugoslavije je shvatio da ne može upotrijebiti institucije socijalističkog samoupravljanja u svoju korist, a radnici su smatrali da je SKJ otuđen, pa i neprijateljski nastrojen prema njihovim interesima. Iako te činjenice same po sebi ne objašnjavaju zbog čega se radnici nisu organizirali, ipak otkrivaju razloge njihove slabosti, razloge koji će postati još očitiji za vrijeme tranzicije, a posebno danas. Isto tako objašnjavaju zbog čega je ideološka tranzicija nacionalnih sastavnica SKJ prošla – uslijed poraza i znatnog slabljenja mobilizacija radničke klase kao izazova i potencijalnog korektiva za partijske strukture – relativno glatko i zbog čega su one, kao »reformirane« ili uobičajene buržujujske političke stranke, prihatile kapitalizam pod krinkom tržišnih i demokratskih reformi i na kraju prigrlile neoliberalizam.

U prvom dijelu rada promotrit ću odnose unutar SKJ, tj. među njegovim nacionalnim ograncima. U drugom dijelu pozabavit ću se

8 Tomšič 2010, str. 321.

9 Usp. Lowinger 2009, str.16-17. No, dezerterstvo u ljeto i jesen 1991. ne smijemo tumačiti isključivo kao izraz antinacionalizma: u nekim slučajevima, moramo ga shvaćati kao izraz odanosti novim nezavisnim državama i državnim vojskama (ili paravojnim snagama) koje su nastajale u to vrijeme.

empirijskom studijom stvarnog stanja samoupravljanja u pogonima. U studiji se razmatra primjer Avtomontaže, tvornice autobusa iz Ljubljane. Na kraju ću iznijeti zaključak.

1. ODUMIRANJE PARTIJE

Ekonomska kriza u Jugoslaviji s početka 1980-ih bila je važan faktor u razvoju političke krize, koja je na kraju dovela do raspada države. Kako bismo izbjegli pretjerano pojednostavljene zaključke, treba nam realističan prikaz utjecaja krize na politički sistem. Ekonomska kriza kroz koju je Jugoslavija prolazila tijekom 1980-ih ustvari je bila dužnička kriza: jugoslavenski vanjski dug iznosio je oko 2,3 milijarde USD u 1970., narastao je na 12 milijardi USD u 1978. i dosegnuo 20 milijardi USD do 1981. Jugoslavenski vanjski dug činio je 48,2 % ukupnog BDP-a u 1985.¹⁰ Radna produktivnost ostala je niska, unatoč znatnim ulaganjima u tehnologiju; Jugoslavija već 1981. više nije mogla servisirati dugove i kupovati industrijske materijale i benzin. To je uzrokovalo inflaciju i nestašicu nekih vrsta robe široke potrošnje, poput benzina i praška za rublje. Životni standard pao je na razine iz 1960-ih. U razdoblju od 1981. do 1983. Jugoslavija je – uz pomoć Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) – uvela niz bolnih mjera štednje, poznat kao Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Te mjere nisu dozvoljavale rast plaća, srezale su javnu potrošnju i potaknule izvoz. U ekonomskoj historiografiji uvriježeno je mišljenje da su jugoslavenske mjere stabilizacije bile neuspješne.¹¹ Međutim, stopa vanjskog duga izražena kao udio u BDP-u ipak je znatno pala

10 Borak, Neven: *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2002, str. 264-265.

11 Vidi dva vodeća slovenska povjesničara ekonomije o toj temi: Borak 2002; Prinčič, Jože: *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945-1991*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2013, str. 285-296.

u drugoj polovici 1980-ih – 1990. iznosila je 20,4 % – dok su devizne rezerve rasle. Stoga se čini da se politička kriza zaoštrila upravo u vrijeme kad je ekonomska (dužnička) kriza polako počela jenjavati u drugoj polovici 1980-ih. Cijenu tog relativnog »ekonomskog oporavka« iz druge polovice 1980-ih platio je, naravno, radni narod, i to znatnim padom životnog standarda. Kako navodi Jake Lowinger, koji se oslanja na teorijski okvir Karla Polanyija, radnici iz cijele Jugoslavije na to su odgovorili štrajkovima, koji su tako postali oblik »samozaštite društva« od mjera štednje.¹² Republičke vlade – ponekad otvoreno protiv federalne vlade – ulagale su velik trud u nastojanju da situaciju zadrže pod kontrolom, da se ne uruše temelji socijalne države. Čini se da se Miloševićev režim u Srbiji početkom 1990-ih služio istom taktikom u svrhe kontrole pritajenih nemira u društvu. Opažanja Gorana Musića o Srbiji iz 1990-ih ustvari bar dijelom vrijede i za jugoslavensko društvo iz 1980-ih: »Kvalitet državnih službi drastično je opadao. Redovi su se nizali, nepotizam je postao norma, a rafovi u supermarketima su ostajali prazni većinu vremena. Uprkos tome, goli minimum nečega što je ličilo na državu društvene brige bio je održavan čak i tokom ratnih i ratu nalik uslova. Osnovne namirnice su bile velikim delom subvencionisane i distribuirane radništvu kroz sindikate u državnim preduzećima. Lekovi, struja i grejanje su bili deficitarna roba, ali uprkos tome njihove cene su ostajale niske, a državnom intervencijom režim se brinuo za to da najugroženiji slojevi stanovništva dobiju pristup ovim robama i uslugama, zaobilazeći tržišne mehanizme raspodele. Nasleđena infrastruktura iz socijalističkih vremena je omogućila održavanje minimalnih civilizacijskih standarda života za mnoge radnike, čak i u tim teškim vremenima.«¹³

Ukratko: ekonomska situacija u Jugoslaviji nije bila dobra – čak bismo mogli reći da je bila ozbiljna – ali nikako nije bila katastrofalna. Svakako, nezaposlenost je rasla a ljudi su švercali traperice

¹² Lowinger 2009, str. 44.

¹³ Musić 2013, str. 21

i kavu iz Trsta; međutim, nisu doživjeli masovno osiromašenje i slom sustava socijalne skrbi.

Neobično, politički događaji iz 1980-ih i sve snažniji sukobi, napetosti i nemiri u Jugoslaviji podsjećali su na političku krizu s početka 1970-ih. Naravno, i događaji iz ranih 1970-ih imali su svoj ekonomski kontekst, ali, za razliku od ranih 1980-ih, ekonomska kriza koja je započela 1960-ih bila je tipična recesija. Nastala je kao nusprodukt neravnoteža u planskoj ekonomiji, koje su bile poticaj za tržišne reforme započete 1965. i prekinute 1968., a uzrokovale su rastuću nejednakost među radnim zajednicama i među federativnim republikama i pokrajinama.¹⁴ Izraz »ekonomska stabilizacija« ustvari je skovan 1960-ih; otad se stalno govorilo o »stabilizaciji«, a moguće je da se taj pojam u Jugoslaviji i nije koristio na tako manipulativan način kako se možda čini.

Svaka ekonomska kriza razotkriva (ne)stabilnost političkog sistema, tj. njegovu sposobnost da predstavi nov politički i ekonomski projekt koji će odgovoriti na društvene dislokacije¹⁵ izazvane krizom. Taj odgovor zatim predstavlja ispit snage i legitimnosti političkih elita. Svađe oko suvereniteta federativnih republika i pokrajina (nacionalno pitanje) nisu bile rijetke početkom 1970-ih a ni 1980-ih. A, u oba slučaja (1968. i opet 1981.), kriza je započela u pokrajini Kosovo; studenti su, kao glavni protagonisti demonstracija u oba slučaja, tražili veći suverenitet Kosova – pravo da pokrajina Kosovo dobije status republike s pravom odcjepljenja – ali i bolje uvjete života. Diskurs kojim su se studenti služili stoga se može opisati kao čudna

14 Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985, str. 305-319.

15 Društvena dislokacija je pojam što ga je uveo i razradio antropolog i povjesničar Eric R. Wolf opisuje situacije u kojima kriza potresa ključne aktere u društvu i tako izaziva brze promjene; iako ishod još uvijek nije izvjestan, ona pokazuje snagu dominantnih društvenih skupina: »Tradicionalne grupe su oslabljene, ali još nisu poražene, a nove grupe i dalje nisu dovoljno jake da odnesu prevagu što se tiče vlasti.« Wolf, Eric R.: *Peasant Wars of the Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, 1999, str. 283.

mješavina iredentističkih i ortodoksnih »marksističko-lenjinističkih« parola.¹⁶ A kosovska je kriza u oba slučaja bila tek sekundarna, premda je bespoštedno razotkrila problem nejednakog razvoja u Jugoslaviji potaknuvši događaje koje nije bilo moguće staviti pod kontrolu bez primjene sile. Ipak, glavni politički sukob u Jugoslaviji ležao je negdje drugdje. Nije bila riječ o sukobu među republikama, a naročito ne o sukobu među narodima Jugoslavije. Bila je riječ o sukobu unutar SKJ.¹⁷ Snaga Titove političke linije skrivala se u prilično uspješnom rješavanju sukoba u SKJ.

SKJ je bio moćna organizacija s poviješću epskih razmjera. Što se brojki tiče, SKJ je dosegnuo svoj vrhunac 1982., kada je imao više od 2,1 milijuna članova ili 9,6 % ukupnog broja stanovnika i 28,6% zaposlenih.¹⁸ Osnovan je 1919. kao Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Na svom drugom kongresu, koji je održan 1920. u Vukovaru, promijenio je ime i postao Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). S članstvom koje je brojalo na desetke tisuća ljudi, partija je zauzela treće mjesto na jugoslavenskim izborima za ustavotvornu skupštinu 1920. i organizirala velike štrajkove. No, ubrzo je zabranjena. Broj članova pao je s 65.000 iz 1920. na 1.000 iz 1924.¹⁹ Kad je partija 1929., za vrijeme diktature kralja Aleksandra, pozvala na narodni ustanak, doživjela je golem neuspjeh. Njezino vodstvo, zaokupljeno frakcijskim sukobima, pobjeglo je iz zemlje i za sobom ostavilo tek nekoliko stotina aktivnih članova, i to većinom po zatvo-

16 Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1989, str. 134-143

17 »Glavni politički sukobi u Jugoslaviji bili su unutarpartijski sukobi. Na kraju, raspad Partije izravno je doveo do raspada države.« Jović, Dejan: *Yugoslavia. A State that Withered Away*, Purdue University Press, West Lafayette, 2009, str. 11 i 101-102.

18 Abdulij, Tahir (ur. i dr.), *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, ČZDO Komunist and Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1986, str. 397.

19 Lešnik, Avgust: *The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period*, u: *International Newsletter of Communist Studies Online*, 2005., br. 18, str. 38-46. Dostupno na: http://newsletter.icsap.de/home/data/pdf/INCS_18_ONLINE.pdf (pristup 3. studenoga 2014.).

rima. Netom prije početka Drugog svjetskog rata, unatoč znatnim gubicima u Španjolskom građanskom ratu, sovjetskim čistkama i represiji jugoslavenskog režima, Partija je, pod vodstvom Josipa Broza Tita, donekle obnovila svoje redove, posebno u omladinskoj organizaciji. Već 1941. uspjela je organizirati otpor fašističkim okupatorima. Nacionalne partijske organizacije u Hrvatskoj i Sloveniji osnovane su prije rata (1937.), a nacionalni ogranci u drugim republikama formirani su nedugo nakon toga. SKJ je bio poput sovjetske komunističke partije: »savez« nacionalnih komunističkih partija ujedinjenih oko marksističko-lenjinističke doktrine i načela demokratske centralističke organizacije. Službeno, takva organizacijska struktura ostala je više-manje nedinuta sve do sloma 1990. U stvarnosti, dakako, velike promjene koje su se dogodile 1960-ih itekako će se osjetiti tijekom političkih kriza iz ranih 1970-ih i 1980-ih. Razlaz između KPJ i Kominforma dogodio se 1948., ali nije se pretvorio u doktrinarni prijelom sve do 1950-ih. U to je vrijeme KPJ predstavila dva programska cilja: **A.** ideju socijalističkog samoupravljanja, što znači radničku kontrolu nad poduzećima i lokalnim zajednicama; **B.** veliki povratak Partije kao »autentične« komunističke organizacije, koja vuče korijene još iz sredine 19. stoljeća i Saveza komunista što ga je osnovao sam Karl Marx. KPJ je 1952. promijenila ime na VI. kongresu u Zagrebu i objavila da nikako nema zadatak upravljati socijalističkom državom, nego samo neizravno voditi zemlju posredstvom obrazovanja radničke klase, te se istodobno programatski odrekla monopola partije nad marksizmom-lenjinizmom.²⁰ U stvarnosti, međutim, socijalističko samoupravljanje tijekom 1950-ih i 1960-ih svodilo se na (više-manje) obuhvatnu autonomiju pojedinačnih poduzeća, koja su se do 1960-ih razvila od proizvodnih kapaciteta sovjetskog tipa do kapaciteta tipičnih za moderne kompanije, a također su morala prodavati svoje proizvode na tržištu i snositi odgovornost za plaće radnika. Drugim

20 *Program Zveze komunistov Jugoslavije. Sprejet na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije*, ČZDO Komunist, Ljubljana, 1984, str. 201-202.

riječima, jugoslavenska poduzeća morala su biti profitabilna.²¹ To nije značilo da su radnici stvarno upravljali poduzećima, nego je, na-protiv, znatno osnažilo upravu. Uz popuštanje, a na kraju i ukidanje kontrole središnjeg ministarstva u vođenju nacionalne privrede, takav razvoj događaja ojačao je federativne republike, pa čak i općine, jer su te male teritorijalne jedinice postale odgovorne za regulaciju novouspostavljenih socijalističkih tržišta. Politička kriza s početka 1970-ih prvi je to put jasno pokazala.

Tijekom 1950-ih, pa čak i 1960-ih, frakcijski sukobi unutar Partije odigrali su se na staromodan staljinistički način. Protagonisti tih sukoba kasnije će postati važni igrači, ovisno o tome koliko su snagu imali unutar partijskog aparata i ministarstava ili agencija federativne države. Takav je bio i slučaj Milovana Đilasa. Đilas je bio član Politbiroa (Izvršni komitet Centralnog komiteta SKJ), vodeći propagandist i, nakratko, predsjednik Savezne skupštine. Iako je ova posljednja politička funkcija bila beznačajna, on je ipak bio važan igrač u borbi za moć kao član Politbiroa, ali ga je njegova pozicija u partijskom propagandnom ogranku prilično oslabila. Nije bilo nikakve stvarne šanse da njegova kritika Partije bude prihvaćena, a on je na kraju postao tipičan disident, tj. izolirani pojedinac bez podrške pokreta ili institucija. Bio je potpuno bezopasan. Doduše, borba protiv njegovih ideja (Đilas je zagovarao dvostranački sustav) odvijala se u Centralnom komitetu i Politbiroju, ali nije se vodila po republičkim ili nacionalnim linijama. Slučaj Aleksandra Rankovića iz 1966. bio je sličan, ali i posljednji te vrste. Ranković je također obnašao cijeli niz državnih funkcija - između ostalog, bio je potpredsjednik države - ali njegova je znatna moć počivala na istodobnoj kontroli partijskog aparata i savezne tajne policije. On je 1960-ih zagovarao centralistička načela nasuprot razvoju socijalističkog modela samoupravljanja, koji je imao snažnu podršku Edvarda Kardelja. Ta frakcijska borba ponekad se tumači kao sukob između autonomaških i centralističkih

21 Usp. Županov, Josip: *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb, 1985, str. 7.

težnji. Takvi su sukobi bili uobičajeni u modernoj jugoslavenskoj političkoj povijesti, a mogu se pratiti od 1920-ih, od vremena Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako su Kardelj i Ranković mogli računati na pobornike iz svojih republika, te su klike bile nevažne za ishod njihove frakcijske borbe, iz koje je Kardelj, uz ne baš sasvim nedvosmisleno podršku Tita, na kraju izišao kao pobjednik.

Igra se početkom 1970-ih odjednom promijenila. Reforme iz 1960-ih otjerale su dio starih partijskih kadrova u ranu penziju, a priliku je dobila mlađa generacija. Ti mladi partijski vođe svoju su moć i ugled uglavnom dugovali okruženju iz kojeg su potekli, tj. republikama iz kojih su došli. Za razliku od svojih starijih prethodnika, izgradili su karijere prvenstveno na razini republika, a na isti su način gradili i svoje mreže moći. Na kraju, ali ne i najmanje važno, decentralizacija iz 1960-ih toliko je uznapredovala da se sve veći broj važnih odluka sada donosio na nižim razinama administracije. Ideal narodne demokracije, međutim, nije bio motor takvog razvoja situacija, nego je takav prijenos moći bio posljedica razvoja tržišne privrede s pripadajućom regulativom. U vrijeme ekonomske krize, naravno, ta nova elita partijskih vođa sagledavala je teškoće s gledišta republika i pokrajina iz kojih su došli. Njihova moć – koja je bila odraz lokalnih elita (povijesnih blokova), privilegija i prestiža – počivala je, na kraju krajeva, na rezultatima što su ih ostvarivale njihove republike, baš kao što će moć budućih direktora počivati na rezultatima poduzeća koja su vodili. Svakako, demokratski centralizam 1970-ih je i dalje bio važan za karijere tih novih, mladih partijskih vođa. Međutim, doživljavali su ga kao ograničenje svoje moći, a ne, za razliku od starije generacije, kao vezivo koje drži Partiju na okupu. No, demokratski centralizam 1980-ih više nije mogao biti ništa više od nostalgije za herojskim danima Partije. Višestranački sistem u Jugoslaviji *de facto* se počeo formirati već početkom 1970-ih.²² SKJ je ustvari postao pra-

22 Dejan Jović okarakterizirao je jugoslavenski politički sistem iz sredine 1980-ih kao *de facto* pluralistički; po njemu, pluralizam nisu zagovarale tradicionalne političke

va federacija sedam različitih Saveza komunista (republički ogranci uz komunističku organizaciju u redovima vojske), a svaki je od njih imao svoj establišment, vođe i posebne interese. Ekonomska kriza iz 1960-ih stvorila je novu situaciju u zemlji – rastuću nejednakost, ali su se reakcije na krizu razlikovale jer su se pojedinačne republike i pokrajine sve više pretvarale u odvojene ekonomske i političke svjetove. U Beogradu su 1968. održane demonstracije radikalnih ljevičarskih studenata; s druge strane, u Zagrebu 1971., studentska je organizacija neko vrijeme bila pod kontrolom nacionalističke skupine koja je bila usko povezana s takozvanim Maspokretom (Maspok) ili masovnim pokretom. Maspok je potekao iz Matice Hrvatske, važnog kulturnog društva iz Hrvatske; u početku je to bila oporbena kulturna udruga koja je zahtijevala veću nezavisnost hrvatske republike (jedan od konkretnih zahtjeva bio je da se devize od turizma drže u hrvatskim bankama). Brojni visokopozicionirani hrvatski komunisti, pa i vođe poput Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala, otvoreno su simpatizirali Maspok ili su u njemu izravno sudjelovali. Slovenci su, pod »liberalnim« vodstvom Stane Kavčiča, predlagali radikalnije tržišne reforme, uključujući mogućnost dioničarstva. Kavčiču su nudili mjesto saveznog premijera, ali on je to odbio. Studentski pokret u Sloveniji od 1970.-1972. bio je, baš kao i u Srbiji nešto ranije, radikalno ljevičarski, ali s manjim društvenim utjecajem. U Srbiji su partijski vođe Marko Nikezić i Latinka Perović predložili ekonomske programe slične Kavčičevim. U sva tri slučaja vođe su nastojale pridobiti podršku javnosti za svoje politike. To je bilo posebno točno u slučaju Hrvatske, gdje se javio nacionalistički pokret povezan s visokorangiranim partijskim dužnosnicima. Nacionalizam se osjećao u zraku, stalno se mrmljalo o tome da neke republike imaju nepovoljan ustavni položaj ili da ih

partije ili interesne skupine, nego političke elite iz republika i pokrajina. Tu vrstu »pluralizma« moguće je, međutim, prepoznati i u desetljeću prije toga. Usp. Jović, Dejan: *Osma sjednica. Uzroci, značaj, interpretacije*, u: Pavlović, Momčilo (ur.) i dr.: *Slobodan Milošević. Put ka vlasti*, Institut za savremenu istoriju Beograd i University of Stirling, Beograd i Stirling, 2008, str. 39.

druge republike iskorištavaju. Sukob između »stare« linije i mlađe »liberalne« generacije bio je neizbježan.

Svi spomenuti vođe na kraju su bili prisiljeni povući se. To su nagovijestili sastanci između republičkih vođa i Tita. U to vrijeme, Tito je bio institucija koja je mobilizirala represivni (uključujući vojsku) i partijski aparat s ciljem pobjede nad lokalnim vođama. Tito i njegovi lokalni kadrovi u republikama pozvali su na diferencijaciju u partijskim redovima: 375.854 ljudi izbačeno je iz SKJ (ili su dobrovoljno otišli iz organizacije) od 1973. do 1982., uz sve veće tenzije i nemire u republikama i unutar Partije. Zahvaljujući tome, između ostalog, sukobi iz ranih 1970-ih nisu prerasli u sukobe među republikama, kao što se dogodilo u drugoj polovici 1980-ih. Pobjednički govor Partije glasio je otprilike ovako: nema sukoba interesa između srpskog i hrvatskog naroda, ali postoji sukob s nacionalizmom koji prodire u partijske redove iz marginalnih opozicijskih skupina. Obračun s republičkim vođama 1972. i 1973. aktivirao je elemente iz prošlosti Partije, a ipak je bio nešto sasvim novo: bio je to sukob s onima koji su svoju moć i ugled sve više crpili iz republika, a ne iz SKJ. Također, a to je važno, problemi su se rješavali od slučaja do slučaja. Jugoslavenska narodna armija pokušala je krajem 1980-ih zauzeti Titovo mjesto kao institucija zadužena za rješavanje sukoba među republičkim vođama. Ti su pokušaji neslavno propali jer je dobila podršku samo nekih republičkih oligarhija (Srbija), ali ne i SKJ.

Titova pobjeda – ako se to može tako nazvati – nije bila potpuna. Svakako, represivni aparat i Partija postali su snažniji, bar na neko vrijeme. Međutim, novi Ustav iz 1974. dao je republikama velik stupanj samostalnosti, SKJ je ostao savez nacionalnih partija, a njegovi izvršni komiteti sastojali su se od delegacija iz republika i pokrajina te predstavnika Armije. S obzirom na to da je savezno vodstvo Partije, uključujući Kongres, bilo sastavljeno po nacionalnim partijskim linijama, stare frakcijske borbe sada su ustvari bile moguće isključivo na razini nacionalnih partija. Naravno, u drugoj polovici

1980-ih ipak su izbili otvoreni sukobi među republikama. No, nisu ih poticale frakcije u SKJ i saveznoj vladi ili skupštini, nego *ad hoc* savezi između političkih elita iz različitih republika (na primjer, između onih iz Srbije i Crne Gore ili, bar nakratko, Slovenije i Hrvatske), koje su dijelile slične interese u odnosu na elite iz drugih republika.

U Centralnom komitetu SKJ tijekom prve polovice 1980-ih postojale su inicijative za ograničavanje autonomije republičkih Partija, ali one nisu bile uspješne. Dugovi i kosovska kriza pokrenuli su novi val polemika. Što se tiče privrede, SKJ je, barem u početku, držao da je samoupravljanje dobar alat za upravljanje krizom, dok su nemiri na Kosovu 1981. otvorili pitanje saveznog ustava. Svi lokalni ogranci SKJ isprva su povjerovali u priču o kontrarevoluciji na Kosovu, kako su nazivali tamošnje studentske demonstracije, a u Srbiji je nezadovoljstvo ustavom jačalo u opozicijskim krugovima, ali i unutar Partije. Srbija nije mogla izmijeniti svoj republički ustav bez suglasnosti svojih dviju pokrajina (Kosovo i Vojvodina). Ivan Stambolić, predsjednik Predsjedništva Srbije, već je 1979. naglasio da Srbija ekonomski zaostaje za jugoslavenskim prosjekom, što bi moglo imati opasne posljedice, i upozorio na niska ulaganja *per capita*. Stambolić je također istaknuo da Srbija nije u stanju uplaćivati potrebna sredstva u Fond Federacije za manje razvijene republike i pokrajine (dalje: Fond Federacije).²³ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986., danas zloglasan zbog teze da događaji na Kosovu nisu kontrarevolucija, nego čin genocida nad Srbima, bio je još radikalniji: istaknuo je neravnomjernu trgovinsku razmjenu među republikama na štetu Srbije kao uzrok niske produktivnosti u proizvodnji električne energije. Takav razvoj događaja utro je put usponu Slobodana Miloševića u Srbiji.²⁴ On je tražio društvene i političke reforme, a pozivao je i na veličanstveni povratak ranom titoizmu. Njegov uspjeh temeljio se na

23 Službeni naziv fonda: Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Kosova (osnovan 1965.).

24 Borak 2002, str. 127-128.

sposobnosti da mobilizira neformalne, a katkad i opozicijske, grupe i pokrete koji su odjednom postali uporišta za borbu protiv partijskog aparata i institucija na razini republike.²⁵ Drugim riječima, bez obzira na njegovu boljševičku retoriku, rano razdoblje Miloševićeve vladavine u Srbiji nalikovalo je na prve dane Maspoka u Hrvatskoj 1970-ih. Miloševićeve inicijative za veće jedinstvo na razini cijele Jugoslavije nisu imale nikakvog stvarnog odjeka u SKJ ili saveznim državnim tijelima; doživljavali su ih kao poziv na centralizam. »Antibirokratske« revolucije,²⁶ što ih je poticao Miloševićev pokret, imale su uspjeha u Vojvodini i Crnoj Gori; što se Kosova tiče, autonomija je na kraju skinuta s dnevnog reda. Milošević je također dobio podršku vojnog establišmenta iz redova Jugoslavenske narodne armije. U svim tim slučajevima SKJ je bio paraliziran, a u njegovim je saveznim tijelima bilo gotovo nemoguće postići bilo kakav konsenzus. Nakon što je propao Miloševićev projekt ili inicijativa za novo političko jedinstvo na razini Jugoslavije (ustavna reforma federacije), nestalo je i boljševičkog diskursa. Ti su događaji u Sloveniji potaknuli stvaranje neformalnog saveza opozicije i lokalne Partije. Slovenska opozicija bila je izrazito heterogena, a sastav joj se nije puno mijenjao do ranih 1970-ih. Opoziciju su činili pripadnici različitih grupacija, od skupina iz redova konzervativne (nacionalističke) kulturne elite i disidenata pa sve do ekstremnih ljevičara iz Saveza socijalističke omladine i nekoliko skupina intelektualaca. Taj savez očitovao se u zajedničkim okruglim stolovima i rastućoj toleranciji prema opozicijskim aktiv-

25 Usp. Jović 2008, str. 44-50; Jović 2009, str. 253-285.

26 »Antibirokratska revolucija« bila je politička izmišljotina Slobodana Miloševića i njegovih pobornika iz druge polovice 1980-ih. Ta »revolucija« se očitovala u masovnim skupovima što ih je organizirao sam režim protiv svojih oponenta - kako onih lokalnih tako i onih iz drugih republika i pokrajina - koji su bili izloženi javnoj osudi. Lowering tvrdi da je režim preuzeo kontrolu nad narodskim radničkim pokretom i mobilizirao ga za borbu protiv navodno korumpiranih i »zlih« birokrata, dok Jović smatra da su prorežimske grupe za pritisak, koje su se aktivirale u svim ključnim institucijama u Srbiji od javnih medija do partijskih organizacija, djelovale kao čelije antibirokratskih revolucija. Vidi: Jović 2008; Lowering 2009, str. 141-142.

nostima u Sloveniji. Ukratko, od sredine 1980-ih nadalje, vodstvu slovenske Partije bilo je važnije jedinstvo, ili barem konsenzus, među lokalnim neformalnim grupama, pokretima i političkim organizacijama po određenim pitanjima, nego jedinstvo unutar SKJ, tada već sasvim neostvarivo.

2. SAMOUPRAVLJANJE – IZMEĐU UTOPIJE I STVARNOSTI

Glavni partijski ideolog Edvard Kardelj bio je itekako svjestan toga da je upravo Partija, unatoč svojim golemim ovlastima, ustvari slaba karika jugoslavenskog društva. No, također je smatrao da je ona nužna za obranu tekovina socijalističke revolucije (društveno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje, dominacija radničke klase) u Jugoslaviji.²⁷ Partija je morala intervenirati u vrijeme krize s početka 1970-ih tako što je mobilizirala svoje represivne i ideološke aparate te provela čistku u svojim redovima. Od svih tih mjera, prevladale su represivne mjere. Prema Kardeljevoj političkoj teoriji, takva partijska represija ustvari je bila ostatak jednopartijskog sistema; kako se bude razvijao, socijalizam će otkriti novi način upravljanja krizama. Odgovor je stoga ležao u daljnjem razvoju socijalističkog ekonomskog i političkog sistema samoupravljanja. Nakon političke krize, Jugoslaviju su 1970-ih preplavili novi zakoni – novi Ustav (1974.), novi Zakon o udruženom radu (1976) i nove institucije. Politički sustav obnavljao se i ponovno gradio oko novih ovlasti radnog naroda kao središnje točke.

Na području privrede, ti novi zakoni značili su novi smjer i udruživanje nezavisnih radnih organizacija, poznatih kao Osnovne organizacije udruženog rada (OOUR), u Složene organizacije udruže-

²⁷ Kardelj, Edvard: *Democracy and Socialism*, Yugoslav Review, Beograd, 1978, str. 78-79.

nog rada (SOUR). OOUR-i su bili nezavisni utoliko što su imali pravo na vlastito knjigovodstvo, planiranje, upravu i radnička vijeća, kao i pravo da se slobodno udružuju s drugim radnim organizacijama. Na području politike, OOUR-i su bili definirani kao temelj političkog sistema, s delegacijama koje su birane ne samo u općinske skupštine, nego i u ogranke organizacija poput Saveza komunista, sindikata, a katkad i omladinskih organizacija. Drugim riječima: ovlasti samoupravnih radnih organizacija nisu bile ograničene na privredne probleme, nego su se prostirale i na područje politike. Skup delegata izabranih na razini radnih organizacija morao je formirati politička stajališta, a to je vrijedilo i za osnovnu organizaciju Saveza komunista. OOUR-i i SOUR-i su bili izravno odgovorni svojim lokalnim zajednicama. Budžeti OOUR-a i SOUR-a sadrže precizne iznose sredstava za lokalne ceste, istraživačke projekte, stipendije itd. To je bila srž Kardeljeve ideje o potpunoj radničkoj kontroli ne samo nad prihodima, nego i nad cjelokupnom društvenom reprodukcijom. Temeljna spona između različitih OOUR-a u nekoj radnoj organizaciji ležala je u prihodima. To je značilo da je, u slučaju nedovoljne realizacije (neuspjeha) na tržištu, OOUR, kao član radne organizacije, mogao računati na kolektivnu solidarnost. Drugim riječima, radnici su dobivali plaće bez obzira na sve. Jugoslavenski ekonomski sustav bio je definiran kao hibridna planska i tržišna ekonomija: u praksi, to je značilo da su radnici u nekom OOUR-u mogli poslovati s gubitkom, a rizik je snosila radna organizacija, u konačnici općina ili još viša razina: republika, a zatim i federacija.

Načelo udruživanja radnih organizacija bilo je temelj konkretnih prijedloga za rješavanje teškoća izazvanih ekonomskom i političkom krizom iz 1980-ih. U to se vrijeme držalo, barem službeno, da je sustav socijalističkog samoupravljanja superioran u odnosu na zapadni model tržišne ekonomije i/ili istočni model planske ekonomije. Predlagalo se čak i osnivanje udruženja OOUR-a iz različitih republika

i pokrajina.²⁸ Tako je Franc Popit, predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije, iznio prijedlog za rješavanje kosovske krize. Po njegovu prijedlogu, do 50 % Fonda Federacije moglo bi se koristiti kao kapital za nova transrepublička udruženja OOUR-ova.²⁹ Drugim riječima, centralno financiranje industrija na Kosovu trebalo je zamijeniti financiranjem »zajedničkih pothvata« iz kojih bi se razvila nova poduzeća zasnovana na ravnopravnom partnerstvu i sačinjena od više zajednica iz različitih republika. Dogovori među zajednicama i solidarnost premostili bi znatnu razliku u prihodima između OOUR-ova, na primjer, na Kosovu i u Sloveniji, čime bi se okončala izolacija Kosova i njegove radničke klase od drugih dijelova i radnog naroda Jugoslavije. Taj potez također bi podrazumijevao transformaciju Fonda Federacije. To je bilo važno zbog oštrih kritika po kojima su ta financijska sredstva ustvari pogodovala nerazvijenosti jer su se koristila za financiranje energetske postrojenja i tako povećavala razliku u prihodima između republika uslijed efekta cjenovnih škara.³⁰ Popitov prijedlog bio je u cijelosti na Kardeljevu tragu. Naime, prema Kardelju, udruženi rad bio je mnogo napredniji od institucija poput republika, pokrajina, federacije, pa i same Partije.³¹

28 Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, u: Andrić, Milan i Jovanović, Tomislav: *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije*, Svetozar Marković, Beograd, 1983, str. 28.

29 Iz razprave Franceta Popita. *Z združevanjem dela in sredstev do napredka*, u: »Komunist«, 8. svibnja 1981, Ljubljana, str. 9.

30 »Pokazalo se da je kontrola cijena sirovine i energije – koja je od 1954. zadržavala rast istih na 30 % nižoj razini u usporedbi s cijenama druge robe – išla ruku po ruku s fondom za brži razvoj nerazvijenih. Fond je favorizirao ulaganja u energetske i sirovinske potencijala na Kosovu. Ono što se isprva činilo kao lijek za nerazvijenost ustvari je djelovalo kao pokretačka sila za razvoj nerazvijenosti.« – Kirn, Srečo: *Razvoj nerazvoja: primer Kosova*, u: Časopis za kritiko znanosti“, br. 51-52, god. 10, 1982, str. 79.

31 »Stoga sada društvena nadgradnja u celini, a posebno politički sistem postaje odlučujuće pitanje našeg daljeg uspešnog samoupravnog razvoja. To pogotovo zato što se čak može reći da je razvoj političkog sistema u određenom zaostajanju, odnosno da neka njegova institucionalna rešenja već dolaze u nesklad sa dostignu-

O nacionalnim identitetima u Jugoslaviji se nije govorilo. Parola »bratstvo i jedinstvo« predstavljala je najvišu i najcjjenjeniju vrijednost u zemlji. Označavala je međusobno poštovanje i pomoć među narodima i narodnostima (narodima bez vlastitih republika) kao i suradnju između njihovih visokorazvijenih nacionalnih kultura. »Jedinstvo« je označivalo zajednički interes za ostankom u jedinstvenoj socijalističkoj federaciji. Ipak, lokalne kulturne elite snažno su se protivile svim stremljenjima ka općejugoslavenskoj kulturi, pa i u skromnom obliku poput nastavnog programa za suvremenu književnost 1980-ih. Jugoslavenski nacionalni identitet bio je, doduše, priznat, ali nije bio definiran kao nadnacionalni entitet za razliku od sovjetskog naroda u tom istom razdoblju. Kardelj je bio svjestan toga da su nacionalne razlike na području kulture, mitologije i povijesti u biti nepremostive. Reproducirali su ih kulturno-ideološki aparati buržoaskog tipa i stoga je uvijek postojala mogućnost nacionalnih sukoba. Prema Kardelju, samo je udruženi rad mogao povezati ljude na području njihovih stvarnih interesa: u privredi, gdje se javljaju osnovna društvena proturječja. Načelo solidarnosti predstavljalo je najvišu vrijednost u samoupravnoj privredi; smatrali su ga apsolutno nužnim zbog toga što je socijalističko društvo, pošto je zadržalo tržište, i dalje skupo plaćalo cijenu svoje kapitalističke prošlosti.

Uvođenje OOUR-a te novih zakona i institucija bio je odgovor na političku krizu iz 1970-ih. Jugoslavenski ustav iz 1974. označio je apsolutnu granicu emancipacije jugoslavenskih naroda. Republike (ali ne i pokrajine) u biti su bile nezavisne države. Federacija je bila tek nešto više od slabašnog mehanizma za pregovore o suprotstavljenim interesima tih država; OOUR-i su trebali biti nositelji nastavka razvoja, od njih se očekivalo da premoste razlike među republikama. U krizi iz 1980-ih taj novi projekt jednostavno nije funkcionirao. Samo

tim stepenom razvoja odnosa i oblika koji se uspostavljaju i razvijaju u samoupravno organizovanom udruženom radu i u oblasti samoupravljanja uopšte. Ako bi taj nesklad potrajao, on bi mogao postati ozbiljna kočnica daljem uspješnom razvoju i učvršćivanju sistema socijalističkog samoupravljanja u celini.« – Kardelj 1985, str. 18.

je 1,5 % radnih organizacija imalo središta u drugim republikama.³² Nadalje, tendencije ekonomske deintegracije u odnosu na Zapad u jugoslavenskoj su privredi postale očite tijekom 1970-ih, a isto bi se moglo reći i za ekonomske odnose među jugoslavenskim republikama i pokrajinama.³³ Prijedlog što ga je Popit iznio 1981. na kraju se ostvario kroz reforme Fonda Federacije, ali s malo ili pak nimalo pozitivnih rezultata što se tiče kosovske krize ili ozbiljnijeg razvoja transrepubličkih udruženja OOUR-a. Kritični (ljevičarski) intelektualci i partijski funkcionari već su 1983. bili složni u tome da socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji predstavlja tek institucionalni nagovještaj budućih društvenih odnosa, a ne odraz sadašnjih odnosa.³⁴

Tendencije ekonomske deintegracije nisu bile vidljive samo na razini republika i općina, nego i na razini organizacija udruženog rada. Pomno sam proučio taj fenomen na slučaju Avtomontaže, velike tvornice autobusa i kamiona iz Ljubljane, početkom 1980-ih. Poduzeće se 1985. sastojalo od osam OOUR-a. Avtomontaža je

32 Bilandžić 1985, str. 516.

33 Jugoslavenski izvoz je kontinuirao padao tijekom 1970-ih. Udio vanjske trgovine u 1970. (Zapad, COMECON i ostali) iznosio je 12,7 % u usporedbi s 9,2 % u 1980. U tom je razdoblju Jugoslavija uzela ogromne kredite da bi potaknula privredni i društveni razvoj; vrlo često, međutim, licence za tehnologiju jugoslavenskim su poduzećima prodavane pod uvjetom da se koriste isključivo u proizvodnji za domaće tržište. Relativna dezintegracija jugoslavenske privrede u odnosu na Zapad stoga je bila dijelom nametnuta, a dijelom podržana fiksnim cijenama, nekonvertibilnom valutom, uvoznim carinama i tako dalje. Međutim, poticaji za vanjsku trgovinu nisu bili isti u cijeloj Jugoslaviji. Robna razmjena među jugoslavenskim republikama i pokrajinama također se znatno smanjila. Razmjena među republikama i pokrajinama činila je 27,4 % ekonomske aktivnosti u 1970. u usporedbi sa samo 22,2 % iz 1980. Samo je Makedonija održavala relativno stabilne razine međurepubličke robne razmjene tijekom 1970-ih, oko 66-68 %. U Srbiji, s druge strane, udio međurepubličke robne razmjene porastao je sa 60% u 1970. na 69,7 % u 1980. Vidi: *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, 1983, str. 6; Zarić, Siniša: *Jugoslovenstvo i zajednički ekonomski prostor*, u: Časopis za kritiko znanosti, br. 91-92, 1986, str. 101-102.

34 Usp. Pašić, Najdan: *Temeljni društveni konflikt*, u: »Komunist«, 7. siječnja 1983., Ljubljana, str. 5; Županov, Josip: *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb, 1983.

1984. imala tržišni udio od 31 % u proizvodnji autobusa u Jugoslaviji, 23 % u proizvodnji drugih vozila, a na izvoz je otpadalo 17 % ukupne proizvodnje.³⁵ Analiza dokumentacije što su je izradila samoupravna tijela poduzeća pokazuje da je udruživanje OOUR-a početkom 1980-ih predstavljalo vrlo ozbiljan problem. Dokumenti ukazuju na to da se golema većina odluka automatizmom donosila u samoupravnim tijelima poduzeća i da je suglasnost radnika bila samo formalnost. Međutim, kad se postavilo pitanje udruživanja s drugim radnim organizacijama, radnici su jasno iskazali svoj interes, koji se razlikovao od interesa rukovodstva (direktora, inženjera, eksperata) ili funkcionara iz sindikata i partijske organizacije. U najmanje dva slučaja (1982. i 1983.) stav radnika prevladao je nad vodećim grupama u poduzeću. U jednom su slučaju radnici odbili spajanje s radnom organizacijom Avtotehna, dok u drugom slučaju referendum nije ni održan jer je lokalna partijska organizacija držala da su radnici izrazito neskloni spajanju.³⁶ Iz dokumentacije nije jasno koji su bili razlozi takvog otpora radnika. Partijski i sindikalni izvještaji o tom pitanju sadrže neke argumente radnika protiv spajanja: pogoršanje uvjeta rada nakon spajanja i nepostojanje prikladne infrastrukture u Avtotehni.³⁷ Drugi dokumenti o političkoj i sigurnosnoj situaciji iz Avtomontaže (1983.) i općine Šiška–Ljubljana (1984.), gdje se nalazio najveći broj OOUR-a tog poduzeća, pokazuju solidarnost između različitih OOUR-a, ali i separatističke težnje. Izvještaji ističu lošu komunikaciju među OOUR-ima, što se tumačilo kao stvar loše organizacije, ništa više; međutim, spominju se i primjeri »nadničarskog mentaliteta«.³⁸

35 Enciklopedija Slovenije, sv. 1, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1986, str. 155.

36 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 635, t.e. 14, a.e. 94, Zapisnik 15. Redne seje Skupnega delavskega sveta DO Avtomontaža, 9. rujna 1983, str. 4.

37 ZAL, LJU 635, t.e. 14, a.e. 93, Zapisnik Skupnega delavskega sveta DO Avtomontaža, 22. studenoga 1982.

38 ZAL, LJU 635, t. e. 48, a. e. 345, Ocena varnostno-političnih razmer za DO Avtomontaža za leto 1983, Politično varnostna ocena razmer v občini Ljubljana-Šiška za leto 1984 in tekoče obdobje.

»Nadničarski mentalitet«, u žargonu tog vremena, označavao je ravnodušnost radnika prema njihovu društvenom okruženju i ulozi u poboljšanju društvenog standarda; drugim riječima, realne plaće ih nisu previše zanimale. Taj »nadničarski mentalitet« nastao je kao posljedica mjera štednje iz tog vremena, koje su donijele smanjenje potrošnje i okretanje prema trgovini sa zapadnim zemljama. Uvedeni su zakoni koji su dozvoljavali rast plaća samo u poduzećima s pozitivnom trgovinskom bilancom u konvertibilnoj valuti. A povišice su bile očajnički potrebne jer su cijene osnovnih roba strahovito porasle zbog inflacije i više se nisu mogle regulirati »društvenim ugovorima«. U to su vrijeme uvedene i komercijalne najamnine za javne stanove u Sloveniji. Smanjena su ulaganja u javna dobra, što je automatski značilo slabljenje uloge samoupravljanja na području društvene reprodukcije. Autoritet administracije na republičkoj razini postao je relativno jak jer se mjere štednje nisu mogle uvoditi nikako drukčije nego isključivo administrativnim putem. Međutim, treba istaknuti kako je radni narod u Sloveniji pokazao izuzetno visoku toleranciju prema tim mjerama. U to je vrijeme u Sloveniji bilo malo štrajkova; ustvari, bilo ih je manje nego 1970-ih.³⁹ Jednako tako, ojačao je i autoritet uprave u tvornicama. Sljedeći odlomak iz priloga zapisniku sa sastanka partijske organizacije u OOUR-u Utesnila (dio Avtomontaže), koji donosi ocjenu rezultata rada direktora od 1979. – kad je kriza počela – do 1982., tipičan je primjer:

»Može se reći da odluke koje su se donosile tih dana [1979.-1982.] nisu bile sasvim u duhu samoupravljanja. Ipak, teški uvjeti, kad su brze reakcije bile nužne i kad smo ulagali velike napore da se izvučemo iz problema u kojima smo se našli, dopustili su direktoru da djeluje samostalno i da primjeni najracionalnije mjere. Mi, radnici u stručnim službama, u potpunosti smo svjesni toga da je željezna ruka u to vrijeme možda bila jedino rješenje za spas tvornice. Najčešće uopće nismo imali vremena da pokušamo naći konsenzus demokratskim

39 Repe 2002, str. 138-139.

putem. Danas, međutim, možemo vidjeti plodove tih metoda.«⁴⁰

Mjere štednje – smanjenje potrošnje, antiinflacijski programi i uključivanje jugoslavenske privrede u globalnu podjelu rada – bile su uvjeti pod kojima je MMF bio spreman reprogramirati stare jugoslavenske dugove i odobriti nove linije kredita. Već sam ocijenio ulogu dužničke krize u jugoslavenskom društvu i zaključio da je ona bila izrazito negativna, ali ne i katastrofalna. Ovdje bih želio iznijeti hipotezu o tome da je sinteza samoupravljanja kakvu je predlagalo državno vodstvo, koja je uključivala udruživanje različitih OOUR-a u cilju ravnomjernije raspodjele tereta krize i povećanja izvoza na konvertibilna tržišta, čime bi se poticaji povezali s rezultatima ostvarenima na tim tržištima, bila nemoguća. Nema sumnje u to da su poduzeća koja su imala snažne veze sa Zapadom imala koristi od takve situacije i da nisu imala nikakvog razloga udružiti se s manje sretnim OOUR-ima, koji nisu imali poslovne veze s inozemstvom. Slovenci su jako hvalili izvoz na Zapad već početkom 1960-ih, u periodu takozvanog liberalizma. »Partijski liberalizam« na kraju je doživio poraz, ali poduzeća su održala poslovne veze sa Zapadom. Veliki »zaokret prema izvozu« dugoročno je značio da je proces liberalizacije privrede ojačao do početka 1980-ih; privatno poduzetništvo na kraju je postalo legitimno – nisu ga više smatrali tek neželjenom, ali nužnom tranzicijskom anomalijom na putu prema razvijenijim oblicima socijalizma, nego ciljem koji je sam po sebi legitiman. Razvoj socijalističkog samoupravljanja tako je potpuno zaustavljen. No, za razliku od ranih 1970-ih, projekt emancipacije nije se mijenjao. Oni malobrojni koji su krajem 1980-ih još uvijek zagovarali samoupravljanje prihvatili su privatno vlasništvo i tržišnu ekonomiju kao prirodno okruženje za radničko vlasništvo ili sudjelovanje u uspješnim poduze-

40 ZAL, LJU 635, t.e. 47, a.e. 344, Ocena o delovni primernosti in sposobnosti za tov. P.J. [skratko autor] – direktorja TOZD Utesnila, s strani strokovnih služb in družbeno-političnih organizacij, 17. veljače 1982.

ćima.⁴¹ Pravi rezultat tog procesa bila je privatizacija, koja je započela fragmentacijom radnih organizacija. Avtomontaža više ne postoji; njena tvornica vozila –nekada njen najveći OOUR – bankrotirala je 2000. Na njenom je mjestu sagrađen gigantski stambeni kompleks nazvan Celovski dvori.

ZAKLJUČAK

U posljednjoj fazi svog postojanja, u kontekstu tvrdokorne ekonomske stagnacije, ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja sve češće je doživljavao kao utopija, kao normativni sustav koji nije u stanju regulirati stvarne, postojeće društvene odnose. Poduzeća zapravo nisu poslovala u skladu s idejom udruženog rada, nego prema poduzetničkoj logici, tj. vodeći računa o raspoloživim sredstvima, profitnim motivima i hijerarhijama. Birokracija je i dalje zauzimala središnje mjesto u političkom sistemu.⁴² Do početka 1980-ih ta ključna zapažanja o jugoslavenskom društvu nisu bila tajna i o njima se otvoreno raspravljalo čak i u centralnom partijskom tisku. Partija je pozivala na realizaciju kardeljevskog projekta samoupravljanja. Međutim, to bi podrazumijevalo odgovornost i kontrolu samih radnika nad cjelokupnom društvenom reprodukcijom. A ipak, barem sudeći po dokumentaciji iz Avtomontaže,⁴³ radnici su pokazivali slab interes za sudjelovanje u odlučivanju, osim u slučajevima udruživanja. Čini se, međutim, da je samoupravljanje bilo itekako stvarno u očima rukovodstva. Radnici su se mogli držati svog »nadničarskog mentaliteta« i spavati na sastancima, ali za direktore i njihovo

41 Vidi na primjer: Županov, Josip: *Samoupravni socializam – konec neke utopije*, u: *Teorija in praksa*, god. 26, br. 11-12, Ljubljana, 1989, str. 1399.

42 Županov 1983, str. 33-39.

43 Znakovito je da Lowingerova studija o štrajkovima u Jugoslaviji 1980-ih praktički ne bilježi nijedan primjer izričitih radničkih zahtjeva za kontrolom nad tvornicama.

osoblje samoupravljanje je zacijelo bilo noćna mora. Ne smijemo zaboraviti da su direktori većinom bili članovi Partije – 26,9 % članova radnog kolektiva OOUR Zunanja trgovina [vanjska trgovina] u Avtomontaži, na primjer, bili su članovi Partije, što ukazuje na to da većina radnika nije bila direktno izložena partijskoj stezi. Nebitno je jesu li direktori osobno vjerovali u ideologiju samoupravljanja; da bi se osigurali, morali su se pridržavati rituala samoupravljanja. Njihove karijere nisu ovisile samo o rezultatima poduzeća, nego i o njihovu položaju u partijskoj hijerarhiji; službenim žargonom, govorilo se o odanosti tekovinama revolucije.⁴⁴ Na kraju, ali ne i najmanje važno, Kardeljeve ideje imale su snagu zakona pa su se direktori u najmanju ruku morali praviti da ih poštuju. Direktori su bili dužni osigurati profitabilnost poduzeća, što je sve češće podrazumijevalo poslovanje sa zapadnim kompanijama, ali su bili opterećeni »besmislenim« sastancima s radnicima, na kojima su morali objašnjavati i braniti poslovne i tehničke odluke.⁴⁵ Goleme količine papira potrošene su na ispis dokumenata za sastanke radničkih savjeta. Kardeljevsko samoupravljanje nije stvorilo nove društvene odnose, nego nove institucije, što je ustvari zahtijevalo bezbrojne aktivnosti na koje se trošilo puno vremena i dalo radnicima brojne prilike za (pasivni) otpor. S druge

44 Članak 81. Statuta Avtomontaže, koji govori o kriterijima za mjesto generalnog direktora, glasi: »... njegovo društveno-političko vladanje uključuje primjeren stav prema socijalističkoj revoluciji, bratstvu i jedinstvu među jugoslavenskim narodima i narodnostima kao i posvećenost razvoju samoupravnih društvenih odnosa i podjeli dohotka razmjerno uloženom radu«. – ZAL, LJU 635, t.e. 2, a. e. 16, Statut delovne organizacije Avtomontaža, tovarna gospodarskih vozil, trgovina in servis motornih vozil, Ljubljana, prosinac 1975.

45 Anton Stipanič, bivši generalni direktor Iskre, velike visokotehnološke kompanije iz Ljubljane koja je proizvodila elektroničke uređaje i opremu, prisjeća se: »Samoupravljanje se izrodilo u tračenje napora ljudi i jalove rasprave o tome kako pomiriti ekonomsko neznanje politike i potrebu za efikasnim poslovanjem i konkurentnošću na tržištu.«, *Pogovor z radioamaterjem, obveščevalcem in nekdanjim direktorjem Iskre Antonom Stipaničem*, u: Delo. Sobotna priloga, 9. rujna 2012, pristup: <http://www.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/najprej-smo-se-zravsali-z-americianiin-italijani-okoli-trsta-potem-pa-z-rusi.html>. (Pristup: 22. studenoga 2014).

strane, to je također dalo upravi kontrolu nad radnicima, a sastanci su postali sredstvo kojim je uprava mogla dobiti podršku radnika za nepopularne odluke. To će biti važno u tranziciji iz 1990-ih. Rukovodstvo je često uspijevalo uvjeriti radnike da rade za manje plaće, čime su prebacili teret na radnička kućanstva i njihove mreže u cilju spašavanja poduzeća.⁴⁶ Čak i ako radnici nisu svoju veliku povijesnu misiju kontrole nad cijelom društvenom reprodukcijom uzimali previše ozbiljno, bar su se snažno identificirali sa svojim poduzećima. Zato nije previše odvažno reći da se samoupravna mašinerija, sa svojim referendumima, savjetima i diskusijama, zaglavila u beskonačnom procesu donošenja odluka i zauzimanja stajališta, što je u konačnici stvorilo snažnu povezanost s poduzećima, a ne klasnu svijest. Jože Mencinger, vodeći slovenski ekonomist i ministar gospodarstva u prvoj postsocijalističkoj vladi, ovako je to opisao:

»Slovenija je bila u specifičnoj situaciji zbog toga što je 1970-ih donesena odluka da industriju treba dovesti tamo gdje su ljudi, umjesto da ljudi odlaze tamo gdje je industrija. To je značilo da je industrija bila rasprostranjena po cijeloj zemlji. Većina radnika bavila se i poljoprivredom, ali samo u slobodno vrijeme, pošto je privatni posjed bio ograničen na 10 ha. Tako su stvoreni mali poljoprivrednici koji nisu mogli živjeti samo od poljoprivrede. I zato su se zaposlili u tim poduzećima. Imali su osjećaj da su ta poduzeća njihovo vlasništvo. Kad sam odlazio na selo pričati o privatizaciji, ljudi su mi govorili: ›Zašto pričaš takve besmislice? To je nacionalizacija, a ne

46 Marko Jaklič i Andraž Hribernik opisali su slučaj Kolektora, tvornice komutatora koja se nalazila u slovenskom gradiću Idria. Poduzeće se krajem 1990-ih suočilo s konkurencijom kineskih proizvođača. Istraživači su istaknuli da je uprava - direktor se nije mijenjao od početka 1980-ih - uspjela nagovoriti radnike da postanu produktivniji. Drugim riječima, radnici su pristali na smanjenje plaća. Poduzeće je također imalo podršku zajednice; u Idriji je 1990-ih bilo sasvim uobičajeno da poduzeća prebacuju neke manualne poslove na članove obitelji svojih radnika i tako dolaze do jeftine rade snage. Jaklič, Marko i Hribernik, Andraž: *Slovenski tradicionalni preživetveni model kot dejavnik razvojne blokade slovenske družbe*, u: Neosocialna Slovenija, Univerzitetna založba Annales, Kopar 2010, str. 28-29.

privatizacija. Ta poduzeća pripadaju nama!» Do tada sam mislio da samoupravljanje nije ništa drugo nego tek Kardeljeva izmišljotina. No, u Sloveniji je ono bilo itekako živo zbog specifičnih okolnosti, tj. zbog široke rasprostranjenosti industrije i radnika koji su se bavili i poljoprivredom.«⁴⁷

Što se Partije tiče, iako je centralni partijski tisak redovito napadao »tehno-(anarho)liberalne tendencije« – što je izraz koji je označavao prevlast rukovodstva i profita nad radnicima, partijske organizacije u pogonima ipak su se često svrstavale na stranu uprave, a ne na stranu radnika, kao što pokazuju planovi o spajanju u slučaju Avtomontaže.⁴⁸ Nije teško uvidjeti da je potencijal službene komunističke ideologije SKJ za mobilizaciju bio slab. U svom tjedniku *Mladina* i teorijskom časopisu *Časopis za kritiko znanosti*, oporbeni vođe iz Saveza socijalističke omladine Slovenije okarakterizirali su partijsku birokraciju kao vladajuću klasu. *Mladina* je početkom 1980-ih objavila mnogo članaka o stvarnom životu radnog naroda, uključujući migrante iz drugih jugoslavenskih republika, i autoritarnom karakteru škola i drugih institucija; unatoč svom radikalno ljevičarskom programu, Savez nije pokušao mobilizirati radnike protiv Partije, premda je bio jedina slovenska organizacija koja je možda mogla započeti takav projekt. Umjesto toga, igrao je ulogu konstruktivne opozicije. Početkom 1990-ih ta bivša omladinska organizacija, sada rasterećena od svoje radikalne ljevičarske prošlosti, postala je politička i ideološka jezgra najmoćnije slovenske političke stranke, Liberalne demokracije Slovenije, koja će predvoditi nastojanja u cilju integracije Slovenije

47 *Slovenia's Gradualist Transition*. Razgovor s dr. Jožetom Mencingerom, 6. kolovoza 2013. Dostupno na: <http://www.johnfeffer.com/slovenias-gradualist-transition/> (Pristup: 2. studenoga 2014.).

48 Usp. bilješku 38. Lowinger navodi da su, u većini štrajkova u Jugoslaviji tijekom 1980-ih, odnosi između radnika i lokalnih partijskih organizacija bili antagonistički. Taj antagonizam bio je naročito naglašen na Kosovu, gdje su lokalne partijske organizacije tijekom nemira iz 1987. uložile znatne napore u pokušaju da razjedine radnike na nacionalnoj osnovi ne bi li tako uspostavile kontrolu nad situacijom. Vidi: Lowinger 2009, str. 102.

u euro-atlantske organizacije. Jednako kao i ekonomska tranzicija u kapitalizam, politička tranzicija u tipični višestranački sistem u Sloveniji je prošla mirno. Okrugli stolovi što su ih organizirali Socijalistički savez radnog naroda ili Marksistički centar u Centralnom komitetu SKJ i slične institucije omogućili su dijalog između opozicije i Partije. Događaji na Kosovu u drugoj polovici 1980-ih i sve veće nezadovoljstvo ustavom, što je postalo službena politika srpskog političkog vodstva i Armije, bile su ključne točke oko kojih su slovenska Partija i opozicija isprva pronašle zajednički jezik, a to je u početku rezultiralo obranom saveznog ustava, a zatim demokracije i ljudskih prava.

SKJ je *de facto* prestao postojati u drugoj polovici 1980-ih. Jedinstveno djelovanje u to je vrijeme postalo praktički nemoguće. Nije bilo nikakve koristi od toga da partijska baza nešto izravno zahtijeva od SKJ s obzirom na to da je SKJ bio samo savez nacionalnih ograna. Partijski centar SKJ više nije mogao poticati diferencijaciju (tj. nametati rascjep ili interne podjele na osnovu različitih shvaćanja političke situacije ili dominantne partijske linije) u lokalnim partijskim ograncima; njegova težnja za takvom moći, međutim, kohezivno je djelovala na članove Partije u republikama i na (polu)opozicijske skupine. Iako je Savez komunista u republikama bar formalno branio socijalizam i marksističko-lenjinističku doktrinu skoro do samog neslavnog kraja, brzo su shvatili da komunistička ideologija ne može biti vezivo koje će ujediniti te nove saveze (povijesne blokove). S druge strane, nacionalističke ideologije – u Sloveniji često uljepšane vrlo plitkim i kičastim žargonom koji je naglašavao ljudska prava i civilno društvo – to su *mogle*. SK-i se u svojim kampanjama stoga više nisu obraćali radničkoj klasi, nego narodima, čime su doprinijeli i dali legitimitet usponu nacionalizma.⁴⁹

49 Neven Borak, koji se poziva na Cirila Ribičiča (visokopozicioniranog političkog funkcionara u SKS i profesora prava), navodi da je krajem 1980-ih bilo lakše postići konsenzus o promjeni društveno-ekonomskog okvira u saveznom ustavu, nego promijeniti odnose među republikama: »Drugim riječima, najvažnija ideološka sila lako se odrekla svog klasnog usmjerenja i zamijenila ga nacionalnim usmjerenjem«. Borak 2002, str. 173.

BIBLIOGRAFIJA

Abdulij, Tahir (ur.) i dr., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, ČZDO Komunist and Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1986.

Andrić, Milan i Jovanović, Tomislav: *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, u: *Interventni zakoni, društveni dogovori, rezolucije i mere za sprovođenje ekonomske stabilizacije*, Svetozar Marković, Beograd, 1983, str. 3-61.

Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

Borak, Neven: *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2002.

Enciklopedija Slovenije, sv. 1, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1986.

Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1989. Iz razprave Franceta Popita. Z združevanjem dela in sredstev do napredka, u: »Komunist«, 8. svibnja 1981, Ljubljana, str. 9.

Jaklič, Marko i Hribernik, Andraž: *Slovenski tradicionalni preživetveni model kot dejavnik razvojne blokade slovenske družbe*, u: Vehovar, Urban (ur.), *Neosocialna Slovenija*, Univerzitetna založba Annales, Kopar, 2010, str. 15-55.

Jović, Dejan: *Osma svednica. Uzroci, značaj, interpretacije*, u: Pavlović, Momčilo (ur.) i dr.: *Slobodan Milošević: put ka vlasti*, Institut za savremenu istoriju Beograd and University of Stirling, Beograd i Stirling, 2008, str. 33-68.

Jović, Dejan: *Yugoslavia. A State that Withered Away*, Purdue University Press, West Lafayette 2009.

Kardelj, Edvard: *Democracy and Socialism*, Yugoslav Review, Beograd, 1978.

Kardelj, Edvard: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1985.

Kirn, Srečo: *Razvoj - nerazvoja: primer Kosova*, u: Časopis za kritiko znanosti, godina 10 (1982), br. 51-52, str. 53-94.

Lešnik, Avgust: *The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period*, u: International Newsletter of Communist Studies Online, 2005, br. 18, str. 38-46. Dostupno na: http://newsletter.icsap.de/home/data/pdf/INCS_18_ONLINE.pdf.

Lowinger, Jake: *Economic Reform and the »Double Movement« in Yugoslavia. An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s*, disertacija predana na sveučilištu Johns Hopkins University, Baltimore, 2009.

Musić, Goran: *Serbia's Working Class in Transition 1988-2013*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2013.

Pašić, Najdan: *Temeljni družbeni konflikt*, »Komunist«, Ljubljana, 7. siječnja 1983, str. 5.

Pogovor z radioamaterjem, obveščevalcem in nekdanjim direktorjem Iskre Antonom Stipaničem, u: Delo. Sobotna priloga, 9. rujna 2012., Pristup: <http://www.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/najprej-smo-se-zravsali-z-americi-in-italijani-okoli-trsta-potem-pa-z-rusi.html>.

Prinčič, Jože: *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945-1991*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2013.

Pirjevec, Jože: *Jugoslovsanske vojne 1991-2001*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2003.

Repe, Božo: *Slovenci v osemdesetih letih*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 2001.

Repe, Božo: *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*, Modrijan, Ljubljana 2002.

Slovenia's Gradualist Transition. Razgovor s dr. Jožetom Mencingerom, 6. kolovoza 2013.

Tomšič, France (Marta Lavrič Tomšič i Rosvita Pesek ur.): *Od stavke do stranke*, Nova obzorja, Ljubljana 2010.

- Zarić, Siniša:** *Jugoslovenstvo i zajednički ekonomski prostor*, u: Časopis za kritiko znanosti, br. 91-92, 1986, str. 99-105.
- Županov, Josip:** *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb, 1983.
- Županov, Josip:** *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb, 1985.
- Županov, Josip:** *Samoupravni socializem – konec neke utopije*, u: Teorija in praksa, godina 26, br. 11-12, 1989, str. 1387-1399.
- Wolf, Eric R.:** *Peasant Wars of the Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, 1999.

Bilješka o arhivskoj građi

Sva arhivska građa pribavljena je u ljubljanskom povijesnom arhivu Zgodovinski arhiv Ljubljana. Dokumentacija o Tvornici autobusa »Avtomontaža« nalazi se pod serijskim brojem LJU 635.

O AUTORU

Lev Centrih (1979.), dr. sc., povjesničar je i sociolog iz Ljubljane. Radi kao istraživač na Institutu za radničke studije u Ljubljani, a također je član uredništva izdavačke kuće Sophia i časopisa *Borec* iz Ljubljane.

U svom se istraživačkom radu posebno zanima za povijest radničkog pokreta, komunistički pokret, narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji, fašizam, politički katolicizam, povijesni revizionizam te agrarno pitanje i studije seljaštva.

Autor je knjige *Marksistična formacija: Zgodovina ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja* (Založba /*cf, Ljubljana, 2011.).

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

329.15(497.1)"1980/1990"

323(497.1)"1980/1990"

ЦЕНТРИХ, Лев, 1979-

Put do sloma: smrt Saveza komunista Jugoslavije / Lev Centrih ; [prijevod s engleskog Marija Mrčela]. - Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016 (Beograd : Standard 2). - 36 str. ; 21 cm. - (Edicija Nove perspektive / [Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe] ; 1)

Prevod dela: The Road to Collapse: the Demise of the League of Communists of Yugoslavia / Lev Centrih. - Tiraž 300. - O autoru: str. 39. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 32-34.

ISBN 978-86-88745-25-3

a) Савез комуниста Југославије - 1980-1990 b) Југославија - Политичке прилике - 1980-1990 COBISS.SR-ID 229130764

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

